

УДК 81-2:140.8

ФЕНОМЕН МОВИ У ДЗЕРКАЛІ СВІТОГЛЯДНИХ ПРІОРИТЕТІВ

Л.П. Погасій, викладач в Черкаському музичному училищі
ім. С.С. Гулака-Артемівського, здобувач НПУ імені М.П. Драгоманова

Заперечувати значущість мови як інструменту міжособистісної взаємодії і суспільної комунікації в наш час не наважиться ніхто, але наявні значні розбіжності в концептуальних підходах щодо генеалогії мови, ієрархії її змістовних пріоритетів мови, соціокультурного покликання і функціонального діапазону. Нехтувати такими різномісними не варто вже хоча б тому, що кожне з них закріплює не лише різний статус мови, а й різні перспективи людини, яка засобом мови намагається досягти тієї чи іншої мети.

Ключові слова: феномен мови, значущість мови, генеалогія мови, концептуальні підходи, ієрархія змістовних пріоритетів, суспільна комунікація, соціокультурне покликання.

Мартін Гайдеггер аргументовано стверджував, що надчасовій думці світоглядно протистоїть конкретно-історична мова, яка формує дім часу, буття, простору, духу, людського і божественного, тому здобутки на ниві творення, генерування і еволюціонування мови рівнозначні побудові світу, конструюванню локального прототипу глобального Всесвіту.

Втім, мав рацію і Гельмут Плеснер: «Щоб бути виразною, мова потребує особливого місця. Вона експліцитно репрезентує те, на чому ґрунтується виразність: відповідність між структурами іманентності та формами дійсності. Мова робить предметом вираження відношення людини до світу» [9, с. 145]. По суті, це засіб вибору і реалізації буттєвого потенціалу. Не випадково аналітична філософія вважає межі мови онтологічними межами, межами буття носіїв мови. З цього приводу Гайдеггер іронізував: людина намагається справити враження, нібито вона – творець і повелитель мови; насправді ж мова завжди була і назавжди залишиться володарем людини.

Як зауважив Габріель Тард, «самобутність мов полягає в тому, що кожна з них здійснила специфічний вибір і власні скорочення всієї

сукупності можливих відносин, узгодивши їх зі своїм «духом мови», який віддзеркалює певну спрямованість світоглядних пріоритетів, зумовлених тисячами історичних обставин» [9, с. 533]. З цього приводу Людвіг Вітгенштейн констатував: «Межі моєї мови означають межі мого світу» [2, с. 77]. Тому «навіть якщо ми володіємо мовою чужої країни, то все-таки не розуміємо в повному обсязі її людей» [11, с. 13]. Вільгельм Гумбольдт наполягав на необхідності витлумачувати кожна мову в якості особливого світобачення (Weltansicht). На його переконання, проблеми з розумінням іноземних мов зумовлені тим, що ми екстраполюємо на них власні світоглядні стереотипи, тоді як вони володіють оригінальним світобаченням, котре пов'язане з ними генеалогічно, субстанційно.

Якщо культура і власність – це накопичені цінності, які передаються від покоління до покоління, то мова – різновид культурно-духовної і ментально-аксіологічної власності. Мова – це не лише інструмент передачі думки, а й оригінальний спосіб мислення, своєрідний метод освоєння навколишньої дійсності. Зникнення тієї чи іншої мови означає втрату для людства не просто певних слів і звуків, а частини ментальних можливостей. Позбавити людину мови – означає приректи її на світоглядне, інструментальне, образне й символічне сирітство.

Як зазначав Вільгельм Гумбольдт, «різні мови – це не різні позначення одного й того ж предмета, а різні бачення його» [4, с. 15]. Під дещо іншим кутом зору на зазначений предмет поглянув Едвард Сепір: «Факти свідчать на користь того, що уявлення про «реальний світ» значною мірою базуються на мовних нормах даного суспільства. Не існує двох настільки тотожних мов, щоб їх можна було вважати вираженням однієї і тієї ж соціально-історичної дійсності. Буттєві формати, в яких існують різні суспільства, – це окремі світи, а не один світ, який використовує різні позначення» [1, с. 67]. Іншими словами, між мовною та соціальною (світоглядною, аксіологічною, телеологічною, політичною, господарсько-економічною і т.ін) дійсністю існує чіткий корелятивно-ідентифікаційний взаємозв'язок і взаємопотенціювання: руйна-

ція одного з чинників такого тандему неухильно призводить до поступового сутнісного переродження іншої складової.

Гумбольдт доволі аргументовано довів існування мовного світогляду, який ґрунтується на тому, що кожен елемент світу «може бути виокремлений і лексично виражений засобами тієї чи іншої мови. Те, що носій однієї культури звик вважати одним референтом, носій іншої культури може розглядати як групу з декількох референтів. В залежності від мови поняття та їх лексичні позначення можуть істотно різнитися. Доволі часто поняття, компактно виражене однією мовою, в іншому мовному середовищі передається у вигляді комбінації з двох і більше слів-виразників. Факти, які простежуються в різних мовах, спонукають визнати принципову можливість істотного впливу національної специфіки на утворення поняття» [8, с. 126].

В. Гумбольдт наголошував на творчій природі мови, на творчості як імперативній ознаці мови, яка є не стільки продуктом діяльності (ergon) духу, скільки самою діяльністю (energeia) духу, «органом, який генерує думку», здійснюючи безперервний процес увиразнення смислу. Він інтерпретував мову формою, що відповідає змісту (духу) епохи, особливостям і закономірностям конкретно-історичного буття народу. Він запропонував переконливу аргументацію на користь значущості живої мови, спілкування, інтерактивного обміну [6, с. 76-77].

Гумбольдт зауважував, що саме в мовній діяльності міститься та динамічна енергія, котра визначає сутнісний потенціал кожної мови. Під цим кутом зору жива об'ємність мови володіє безперечними перевагами перед скам'янілою площинністю граматики, яка в змозі схопити й норматизувати лише незначний сегмент сутнісного потенціалу мови. Продовжуючи цей світоглядно-концептуальний напрям, Ф. де Соссюр аргументовано зауважив, що «тиранія писемності, цього тісного корсету офіційної мови, істотно гальмує розвиток мови» [7, с. 47].

Усна форма мови репрезентує живу мову, яка набагато тісніше й органічніше пов'язана з дійсністю, ніж її графічна система запису – писем-

ність у власному розумінні слова, – умовний характер якої (будь-яке слово будь-якої мови можна записати за допомогою різних систем нотації: кирилицею, латиницею, деванагарі, ієрогліфами, різними способами фонетичної транскрипції і т. ін.) здатний істотно посилюватися залежно від специфіки самої системи, її історичного статус-кво і т. ін. У цьому полягає головний сенс протиставлення phone (звуку, голосу, живої мови) gramme (знаку, літери, писемності). Ж. Дерріда виходив із тих міркувань, що «phone насправді є означаючою субстанцією, яка найбільш інтимно пов'язана з уявленням про позначуване поняття. Фактично голос у даному разі репрезентує саму свідомість» [10, с. 136].

Причина неприйняття «звукової мови» полягає в ілюзії суб'єкта мовлення щодо незалежності, автономності й суверенності його свідомості, самоцінності його «я». Як наполягає Ж. Дерріда, мова обумовлена не стільки «мовними подіями» (або «мовними актами») в їх екзистенційній неповторності й своєрідності, в їх залежності від історичної конкретики «тут-і-тепер» смислового контексту, скільки можливістю бути неодноразово реінтерпретованою в різних смислових варіаціях. Іншими словами, мова набуває у Ж. Дерріди статусу соціального інституту, засобу міжіндивідуального спілкування, «ідеального уявлення» (щонайменше про правила граматики і норми вимови), під які «підлаштовуються» конкретні носії – інакше вони будуть незрозумілі своїм співрозмовникам і не зможуть виконати функцію комунікативної взаємодії.

Між іншим, уся усна культура стародавніх індоарійців складалася з величезної кількості переказів священних текстів, котрі утворювали ту культурну «текстуальність мислення», крізь призму якої і в межах якої самовизначалася, самоусвідомлювалася і самовідтворювалася свідомість людей тієї епохи. Можна погодитися з наполяганням Ж. Дерріди, який легітимізує виключно «людину культурну» і заперечує існування безпередумовної «культурної свідомості», котра мислить спонтанно й безвідносно до попередньої традиції.

У праці «Про відмінності побудови людських мов» Вільгельм Гумбольдт намагався втілити в життя «ідею досконалої мови». Він стверджував, що завдяки мові себе оприлюднює сам світ, а широкий діапазон мовних засобів робить можливим багатство способів самовияву світу. З цього приводу Хосе Ортега-і-Гассет іронічно констатував: для того, щоб добре мислити, треба володіти грецькою або німецькою мовами, тому вивчайте німецьку і починайте думати. Як влучно висловився Габріель Тард, «мова формує соціальний простір ідей» [9, с. 130]. Вона є засобом вираження смислових відтінків думки. Максим Рильський не випадково наполягав на лінійній залежності: «Мова – втілення думки: що багатша думка, то багатша мова» [5, с. 12].

У 10-томній «Психології народів» («*Volkerpsychologie*», Leipzig, 1900-1920) Вільгельм Вундт здійснив світоглядне позиціонування міфу, релігії, мистецтва та інших явищ культури. На його переконання, мова є однією з форм репрезентації «колективної волі» й «народного духу»: «Намагаючись розмежувати ті сфери, в яких психологічне дослідження може здійснюватися паралельно з дослідженням історичним, ми натрапляємо на фактор мови, міфів та звичаїв. У цих сферах характер спільної закономірності поєднується з характером історичного розвитку. Мова містить загальну форму вкорінених у духові народу уявлень, а також закони їх взаємозв'язку. Міфи приховують у собі первинний зміст цих уявлень у їх взаємозумовленості. Що ж стосується звичаїв, то вони віддзеркалюють загальну спрямованість намірів, прагнень, воління» [3, с. 25].

У ХХ столітті структуризація та ієрархізація мовної картини світу відбувалася переважно в межах концепції лінгвістичної відносності (Е. Сепір, В. Уорф). Ілюстративно найбільш показовою вважається «еволюція філософських поглядів однієї з найвизначніших постатей аналітичної філософії – Людвіга Вітгенштейна. Його концептуалізація проблеми корелятивної взаємозалежності мови та світу ґрунтувалася на трьох постулатах: по-перше, на відповідності мовних форм структурі реальності.

По-друге, об'єкт пізнання ні в якому разі не є функцією суб'єкта пізнання, його сприйняття й тлумачення. По-третє, в своїй основі мова містить певну єдино можливу логічну граматику» [8, с. 127].

Мова – образ світу. Втім, не лише образ: вона цілком може бути й метафорою, синонімом, омонімом, кольором, звуком і навіть запахом – практично будь-яким інтегралом якості. Принагідно зауважимо, що апогей дискурсу з приводу співвідношення думки та образу припав на кінець XVIII – початок XIX століть: якщо Йозеф Гьоррес наполягав на необхідності цілковитого злиття думки й образу, то Фрідріх Шіллер у статті «Про необхідні межі прекрасного, особливо під час з'ясування філософських істин» (журнал «Орри», 1795) обґрунтував діаметрально протилежну точку зору, згідно з якою «рафінований зміст думки» необхідно рішуче відмежовувати від образу – будь-яких елементів фантазії, натхнення, уявлення тощо.

Ганс Георг Гадамер протиставив історично зумовлений досвід теоретико-пізнавальному підходу до розуміння буття. Він, зокрема, зауважив: сонце заходить для нас попри те, що ми добре обізнані з коперніканською картиною світу. Іншими словами, мова вперто зберігає видимість (Augenschein), яка з точки зору класичного раціоналізму й науки може бути хибною. Сутність причинно-наслідкового зв'язку полягає в тому, що мовний зворот «захід сонця» не є довільним: він виражає деяку видимість (Schein), в абсолютній більшості випадків адекватну дійсності. І хоча шляхом мислинневого конструювання та рефлексії можна піднятися над цією наочною достовірністю (власне, тому за допомогою слів ми спроможні виразити й точку зору розуму, віддзеркалену в коперніканській теорії), однак нам не до снаги спростовувати чи скасувати природну видимість, поглянувши на захід сонця очима лише науки: по-перше, видимість для нас продовжує залишатись справжньою реальністю, по-друге, істина, яку повідомляє нам наука, сама зумовлена певним відношенням до світу, а тому не може вважатися істиною остаточною, об'єктивною і безсторонньою.

Принагідно зазначимо, що закиди на адресу ідеології в нібито ненауковості й міфологізованості її інтерпретаційних засобів насправді стосуються не стільки ідеології як такої, скільки її мовного інструментарію: задля розширення ареалу впливу ідеологія свідомо робить вибір на користь повсякденної, а не спеціалізованої чи наукової мови. Як і кожен, хто послуговується цим типом мови, вона добре розуміє, що вислів «сонце заходить» у науковому сенсі є некоректним, але доки на таку форму тлумачення зберігатиметься великий попит, доти ідеологія послуговуватиметься нею. А все тому, що критерієм функціональної ефективності ідеологічних явищ визнана дієздатність і впливовість, а не достеменна відповідність науковій картині світу, яка, між іншим, є не константою, а лише конкретно-історичним моментом перманентної динаміки поглиблення і деталізації уявлень про дійсність.

О.-Ф. Больнов виокремив декілька причин звернення філософів до мови, а саме: 1) вплив мови на світогляд людини; 2) кожна мова – носій особливого, неповторного світогляду; 3) кожна людина мислить, відчуває, сприймає і вибудовує своє життя так, як це їй підказують форми конкретної мови; 4) мова впливає на дійсність, формує і перетворює її; 5) формування сутності людини пов'язане з мовою. Важливим чинником звернення філософів до мови стало питання про мову філософії та про її узгодження, з одного боку, з повсякденною людською мовою, а з іншого – з філософією.

Рефлексія слугує механізмом систематизації, комплексного осмислення досвіду, перетворення його в методи, засоби й результати діяльності. Акцентуючи увагу на інструментальній значущості рефлексії, слід водночас зауважити складність механізму рефлексійного оперування: невміле його застосування може призвести не лише до істотного зниження коефіцієнта корисної дії рефлексії, а й загалом до стагнації пізнавально-когнітивних процедур. Однак невміння користуватися ефективним механізмом не повинно бути пересторогою для інституціалізації і пізнавальної легітимізації цього механізму, а також праксеологічного застосування його можливостей –

тим більше, коли врахувати, що рефлексія є своєрідним кроспарадигмальним методом дослідження, узагальнення, систематизації і теоретико-прикладної пропозиційності. Нестача рефлексійних зусиль разом з несформованістю рефлексійної культури створює живильне середовище для смислового замулювання проблемних аспектів буття.

Чимало філософів вважають мову універсальними світоглядними передумовами буття, в межах яких відбувається розкриття сутнісних ознак людини. Зокрема, на думку Дж. Серля, роль мови в людському житті визначають такі положення:

а) мова – виняткове надбання людини як виду *Homo sapiens*, умова і засіб виокремлення роду людського зі світу природи;

б) функціонування й історичний генезис свідомості людини відбувається в тісній взаємодії з мовою, яка є основним контекстом текстуальності людського буття;

в) мислення людини, передовсім креативне, нерозривно пов'язане з мовою. Мова постає тією підвалиною, на якій ґрунтуються свідомість, мислення і загалом особистість людини;

г) мова – інструмент соціалізації. Без взаємодії з іншими людьми з метою (усвідомленою чи не зовсім) засвоєння соціальних норм, габітусів, знань і надбань культури людина і людство як кумулятивні феномени неможливі;

д) мова – найважливіший засіб спілкування й спосіб комунікування, завдяки якому вибудовуються міжлюдські стосунки і соціальна структура суспільства.

Філософію мови не слід ототожнювати ні з лінгвістичною філософією, ні з філософією лінгвістики, ні з методологією мовознавчих досліджень, ні з загальним мовознавством. Вона має власний предмет досліджень – сутність і природу (буттєву генеалогію) мови. Істотні дослідницькі перешкоди зумовлені тією обставиною, що філософія мови все ще продовжує існувати у вигляді розрізнених, часто несумісних концептуальних підходів. В епіцентрі

уваги філософії мови перебувають уявлення про мову як ключ до розуміння мислення і знання.

Попередниками філософсько-лінгвістичного напрямку були Арістотель, І. Кант, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Мілль, В. Гумбольдт та інші. Філософія мови постає не просто окремо взятим напрямом філософських досліджень (хоча можна натрапити й на семантично вузькі визначення, котрі ототожнюють філософію мови лише з аналітичною філософією), а й особливим стилем філософського мислення, пов'язаним із вивченням принципів впорядкування і культивування засобів вираження знань. Термін «філософія мови» вперше ввійшов до наукового обігу в німецькомовному просторі другої половини XVIII століття. Своєю появою він має завдячувати насамперед працям І.-Г. Гамана, І.-Г. Гердера, Г. Якобі, В. фон Гумбольдта. Саме у філософських роздумах і творчості цих мислителів мова посідала ключове місце.

Втім, треба визнати, що в структурі сучасного гуманітарного знання статус філософії мови й нині залишається невиразним, аморфним: якщо одні дослідники відрекомендують філософію мови окремим напрямом досліджень, то інші – розділом філософії, логіки або лінгвістики, суміжною сферою досліджень, методологією мовознавчих досліджень, сукупністю аналітичних процедур, які застосовуються в статусі інструмента до окремих філософських і лінгвістичних проблем. Серед найважливіших чинників невизначеності об'єкта і предмета філософії мови є: а) аморфність предмета і розмитість меж самої філософії; б) невиразність тих аспектів функціонування мови, які роблять її предметом філософської рефлексії. Доводиться також констатувати відсутність концептуальних засад філософії мови і чітко окресленого предмета дослідження.

Філософського роз'яснення потребують проблеми сутності й генеалогічних передумов мови, виникнення й розвитку мови у взаємопотенціуючому зв'язку з людським суспільством, когерентності мови та реального світу, впливу мови на мислення і духовний розвиток людства, природи

мовних знаків, типології мовних форм залежно від способів їх відношення до об'єктів, співвідношення між природною та штучною мовами тощо.

В цілому попри концептуальні відмінності різних підходів, можна виокремити деякий змістовний компендіум, який має консенсусний статус у будь-яких філософських відгалуженнях. Отже, мовний досвід світу є абсолютним: він домінує над відносністю всіх буттєвих осмислень, оскільки охоплює собою будь-яке в-собі-буття, в усіх зв'язках і співвідношеннях. Мовний характер досвіду світу передує всьому, що людина пізнає і висловлює. Те, що є предметом пізнання й висловлення, апріорі оточене горизонтом мови. Пізнання здійснюється в умовах істотного детермінативного впливу «мовного бачення світу» (Л. Мікешина), де світ – цілісність, з якою співвідноситься наш досвід, схематизований за допомогою мови. Будучи засобом обміну досвідом, мова об'єднує людей не лише конкретно-історичної епохи, а й різних поколінь, часів і народів. Саме в такий спосіб явище соціокультурної спадкоємності й знанневої кумулятивності стає не просто можливим, а неухильним.

Література

1. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М.: Просвещение, 1979. – 416 с.
2. Вітгенштейн Л. Tractatus Logico-philosophicus // Філософські дослідження. – К.: Основи, 1995. – 311 с.
3. Вундт В. Проблемы психологии народов // Западно-европейская социология XIX – начала XX веков.: [сборник] / В. Вундт, Г. Тард, З. Фрейд [и др.] ... В.И. Добренъкова. – Москва: Междунар. университет бизнеса и упр., 1996. – 515 с.
4. Парохнюк Л. До проблеми сутності мови: деякі міркування й роздуми // Дивослово. – 1996. – № 11. – С. 12–17.
5. Світ українського слова [Текст]: навч. посіб. для всіх, хто любить і шанує укр. слово / О. Б. Олійник; Ін-т ... Тараса Шевченка. – К.: Хрещатик, 1994. – 416 с.
6. Ситниченко Л.А. Человеческое общение в интерпретациях современной западной философии (критический анализ) / Л.А. Ситниченко. – К.: Наукова думка, 1990. – 112 с.
7. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике. – М.: Прогресс, 2001. – 280 с.
8. Степико М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М.Т. Степико; НАН України. Ін-т філос. ім. Г.С. Сковороди. – К.: Товариство «Знання», 1998. – 251 с.
9. Тард Г. Социальная логика. Пер с фр. – СПб.: Социально-психологический центр, 1996. – 548 с.
10. Derrida J. Positions. – P.: Plon, 1972. – 136 p.
11. Geertz C. The Interpretation of Cultures. – New-York: Basic Books, 1973. – 476 p.

ФЕНОМЕН ЯЗЫКА В ЗЕРКАЛЕ МИРОВОЗРЕНЧЕСКИХ ПРИОРИТЕТОВ

Л.П. Погасий

Отрицать значимость языка как инструмента межличностного взаимодействия и общественной коммуникации в наше время не решится никто, но существуют значительные расхождения концептуальных подходов в отношении генеалогии языка, иерархии его содержательных приоритетов, социокультурного призвания и функционального диапазона. Пренебрегать такими различиями не стоит уже хотя бы по той причине, что каждый из них закрепляет не только разный статус языка, но и различные перспективы человека, пытающегося посредством языка достичь той или иной цели.

Ключевые слова: феномен языка, значимость языка, генеалогия языка, концептуальные подходы, иерархия содержательных приоритетов, общественная коммуникация, социокультурное призвание.

THE LANGUAGE PHENOMENON IN THE MIRROR OF PHILOSOPHICAL PRIORITIES

Liliia Pohasii

Nowadays, no one dares to deny the importance of language as a tool of social interaction and interpersonal communication while there are still significant differences in conceptual approaches to the language origination, hierarchy of language priorities, its social and cultural vocation and functional range. No need to ignore these differences in interpretation because every interpretation reinforces not only the status of different languages but also different perspectives of a man who through the use of language trying to achieve a particular goal. The thesis outlines the instrumental potential of a language as a form which reflects the content of the social and cultural life. The language ability to structure social space and regulate social relations is analyzed. The problematic factors that caused the linguistic sphere are classified. The factors which actualize the complex of language problems for philosophy have been identified. The decisive meaning of linguistic problems importance for philosophy is dictated by the circumstance of language experience domination over the relativity of all existential conceptions as it covers each existence no matter what connection (correlation) it is in. The language character of the world's experience precedes everything that is cognized and expressed by a human being. The cognition and expression subject is a priory surrounded by the language horizon.

Keywords: language phenomenon, the importance of language, language origination, conceptual approaches, the hierarchy of priorities, public communication, public and cultural mission.